

פרק 3

תכנית איתן כאמצעי להכללה חברתית אזרחית השוואה מגדרית

לילך לב-ארי, מיכל ראזר
נועה בן-יוסף אזולאי ורינת אדלר

מבוא

הדרה חברתית היא התהליך שבגיניו קבוצות מסוימות באוכלוסייה נדחקות לשוליים ונמנעות מהן השתתפות מלאה בחיי החברה. תופעות ההדרה מודגשות במיוחד במצבי עוני והגירה. אפיון מרכזי של תהליך ההדרה הוא הימנעותן של קבוצות אלה מלקחת חלק פעיל ברשתות חברתיות וקהילתיות. תהליכי הדרה משפיעים על מעמדן האזרחי ויש להם השלכות מרחיקות לכת על אינטגרציה חברתית ועל תחושת השייכות לקהילה. הדרה חברתית פוגעת במסלולי החיים של דור אחד, והיא יכולה אף לעבור לדור הבא (דורון, 2006; סטריאר, 2001). המושג "הכללה חברתית" בניגוד להדרה חברתית מבטא מצב של חתירה לשוויון ובו החברה ומוסדותיה המרכזיים מקבלים כל אדם ומסייעים לו להשתלב חברתית. הכללה חברתית ראוי שתהווה תשתית לפעילותם של ארגונים ושל מוסדות חברתיים וכן של אנשי המקצוע העובדים עם אוכלוסיות מודרות או עם אוכלוסיות במצבי מצוקה (ברמן וקיזר, 2006).

הדרה של בני נוער והדחקתם לקבוצות שוליים נובעות בראש ובראשונה מהשתייכותם המשפחתית והחברתית. תהליכי הדרה ושוליות של בני נוער מתרחשים פעמים רבות בהגיעם למצבי סיכון ומצוקה, שחלקם באים לביטוי בנשירה ובניתוק ממסגרות חינוכיות. ילדים ונוער בסיכון אינם מממשים את זכויותיהם הבסיסיות לביטחון, להגנה ולכבוד (גולדפרב, 2006). בני נוער במצבי סיכון הם נערים ונערות המתקשים לתפקד במסגרות חינוכיות וחברתיות מקובלות עבור בני גילם ונקלעים לחיפוש דרכים חלופיות המביאות אותם בסופו של תהליך לניתוק ולניכור מהמסגרות הנורמטיביות (להב, 1999, 2012). הדרה ושוליות מגבירות את הסיכוי להתנהגויות בלתי-מסתגלות למערכת החברתית והבית-ספרית, להתנהגות אלימה, להתמכרויות ולנשירה מבית הספר (כאהן-סטרבצ'ינסקי, קונסטנטינוב וירוביץ, 2006; סבו-לאל וחסין, 2011).

בשנים עברו רובם המוחלט של השירותים לטיפול באוכלוסיית בני נוער בסיכון היו מיועדים לנערים ולנערות כאחד. בשנים האחרונות ניכרת מגמת שינוי בנושא ויש גידול בשירותים המיועדים לנערות בלבד. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שביטויי המצוקה של נערים, בהשוואה לנערות, הם שונים: בעוד בנים מבטאים מצוקה באופן מוחצן, ביטויי המצוקה של בנות לרוב מופנמים ומופנים כלפי עצמן; עד לאחרונה שיעורי השיקום של נערות היו נמוכים מאלה של נערים משום שהן טופלו רק כאשר מצבן היה חמור ולעתים אף מאוחר מדי (רסנר וזעירא, 2014).

עם העלייה במודעות לצורכיהן של נערות בשנים האחרונות התחולל שינוי גם בדיון המקצועי בהן. הדגש היום בשיח המקצועי הוא בראיית הנערות כקורבנות של מציאות חברתית להבדיל מגישת העבר, אשר ראתה בנערות כמי שטעו או סטו מהנורמה או כמי שסובלות מפתולוגיות קשות וזקוקות להגנה. ההתייחסות להתנהגויות אשר בעבר תויגו כפתולוגיות השתנתה, ועתה הקהילה המקצועית רואה בהן ביטוי לכוח להתמודד, אף אם ההתמודדות אינה תמיד מוצלחת (קומס, גולן, דולב, ויובל, 2004).

מעמדן של נשים בעולם ובישראל משתנה בעידן הגלובליזציה הנאו-ליברלי. יותר נשים משתלבות בשוק העבודה ובעקבות זאת חלים שינויים במעמדן החברתי (ראו למשל פוגל-ביז'אווי, 2003). גם בצבא משתנה מקומן של נשים והופך לחלק משמעותי מתהליך השוויון הגלובלי בהזדמנויות תעסוקה והשכלה של נשים. המאה ה-21 היא נקודת תפנית משמעותית למקומן ולתרומתן של נשים בצבאות העולם. בשנת 2000, למשל, האו"ם קיבל את החלטה מספר 1325 שנושאה: "נשים, שלום וביטחון". (Michailidou, 2014, p. 541) החלטה זו מדגישה מחד גיסא את מקומן של נשים כנפגעות מרכזיות ממלחמות וממעשי אלימות, ומאידך גיסא - לראשונה הובא בחשבון מגדר בהקשר של תהליכי שלום וביטחון בעולם.

במאמר זה אנו בוחנות את מקומן של הנשים בצה"ל, בהשוואה לזה של הגברים, ובעיקר אלה שחוו הדרה כנערות וכנערים. ראשית נתאר את תרומתו של צה"ל בשילוב נערים ונערות בהדרה ובסיכון.

מאז שנת 1980 פועלת בצה"ל תכנית מקא"ם (מרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות) לבנים, ומשנת 1993 פועלת תכנית דומה, חג"ם (חיילות גיוס מיוחד), לבנות. במסגרת תכניות אלה צה"ל מגייס לשורותיו צעירים וצעירות המיועדים לשירות ביטחון ומאופיינים בנתונים אישיים נמוכים ובקשיי הסתגלות למסגרת, כיום הם נקראים חיילי 'איתן'. המטרה המרכזית בקיום פעילות המכוונת לאוכלוסיות ייחודיות היא לתת לחיילים ולחיילות מאוכלוסיות אלה, שחלקם הוגדרו בעבר כבני נוער בסיכון, הזדמנות להשתלב ביחידות הצבא בתפקידים משמעותיים ולהכין אותם להשתלבות בחברה ובעבודה לאחר שחרורם מצה"ל.

המחקר הנוכחי בוחן את תרומתו של צה"ל לקידומן של נשים במסגרת תכנית חג"ם ואת האופן שבו משפיעה התכנית על השתלבותן בחיים האזרחיים. המטרה איננה לבחון את צה"ל כצבא המאפשר הזדמנויות לשילובן של נשים במגוון תפקידים ככלל; ההתמקדות היא בשילובן של נשים שבנערותן היו חשופות לתהליכים של הדרה חברתית וסיכון. כלומר, המחקר מבקש לבחון אם התכניות הייחודיות בצה"ל מאפשרות הכלה חברתית של צעירות, שהדרתן עלולה הייתה להיות כפולה ואף משולשת: בעברן כחלק מנוער מודר ובסיכון, בעת המחקר - כנשים המשתלבות בצה"ל - ובהמשך, בחייהן האזרחיים.

באמצעות שאלוני סקר וראיונות עומק נבדקה תרומתה של תכנית איתן לשילובם האזרחי של צעירות וצעירים בתעסוקה ובמוסדות להשכלה גבוהה. השאלות שעלו נשאו אופי ביקורתי באשר לחלקה של המערכת הצבאית הנחקרת בקידום שוויון של נשים במסגרת הצבא ובחייהן האזרחיים. שאלות אלה נבחנו מתוך השוואה בין חיילות חג"ם לחיילי מקא"ם.

מגדר וצבא

בשנים האחרונות משתנה מידת מעורבותן של נשים במסגרות צבאיות. כך למשל מעורבותן של נשים בצבאות השונים באירופה הלכה וגברה ואתגרה את הסדר החברתי ואת הנורמות בכל הנוגע למשמעות של "נשיות" ו"גבריות" בתפקידים צבאיים שאינם בהכרח שירותיים. יותר ויותר נשים נושאות תפקידים קרביים ופיקודיים במערכות צבאיות המזוהות באופן מסורתי עם גבריות. בתהליכי הגלובליזציה מדינות מושפעות זו מזו, וחלק מההזדמנויות להשכלה גבוהה ולניעות חברתית הכרוכות בקצונה ובתפקידים בכירים אחרים מוצעות גם לנשים. הצבא במאה ה-21 הוא אפוא ארגון שמובנים בו מחדש מושגים הקשורים בגבריות ונשיות (Iskra, Trainor, 2000; Michailidou, 2014; Leithauser, & Wechsler Segal, 2000). התרבות הצבאית והבנייתה, בהיותה גברית במקור, נתונה לשינויים שנובעים משינוי בתפקידי מינים בצבא, שינוי במעמד הנשים ובהגדרות תפקידיהן בחברה הרחבה וכמובן בקיומו של צורך בשירות נשים בצבא.

עד לעשור האחרון לערך הצבא בישראל נתפס מבחינה חברתית, תרבותית והיסטורית כארגון גברי, שבו חלוקת העבודה נעשית על פי מגדר באופן גלוי ודיכוטומי, כך שגברים מילאו בעיקר תפקידים קרביים, בעוד נשים שימשו בתפקידי שירות ופיקודות. בישראל היה קיים עד לאחרונה קשר הדוק בין שירות צבאי להגדרות אזרחיות, חברתיות ותרבותיות. הצבא היווה ממד סימבולי מרכזי לצד הפונקציות הביטחוניות והחומריות שלו. גבריות קרבית גילמה בעבר, ובמידה רבה גם היום, את ה'אזרחות הטובה' (ששון-לוי, 2006).

בשנת 2010 אומצה בצה"ל גישה חדשה ששמה "הטמעת הראייה המגדרית". השינוי הוא בתפיסה תרבותית של מושג המגדר כבסיס למדיניות ארגונית מתוך בחינה מחדש של מטרות הארגון בהקשר לסטריאוטיפים המיוחסים לשני המינים. תפיסה חדשה זו דוגלת בהטמעת ראייה מגדרית, שהיא הייצוג התרבותי והחברתי של תפקידי נשים וגברים. לפי אסטרטגיה זו צורכיהם של גברים ונשים הופכים לחלק בלתי-נפרד מתכנון ומיישום בכל תחום: חברתי, פוליטי וכלכלי, כדי למקסם את היעילות של כל ארגון לפי מטרותיו. הגישה מבוססת על עקרון השירות לפי שיקולים ענייניים ולא לפי מגדר (כליפי-אמיר, 2011, עמ' 29). בעקבות ההחלטה להטמעת הראייה המגדרית פורק חיל הנשים ומונתה יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים.

במתווה החדש הוחלט לטפל בפערים מגדריים בצבא בתכנית מערכתית כוללת המבוססת, בין היתר, על היבטים מבניים ותרבותיים ומגובה במחקרים שנערכו בנושא בחילות ובמוסדות בין-לאומיים. בתכנית ההטמעה מיושמים העקרונות של החלטת האו"ם שצוינו בראשית מבוא זה. ביישום ההחלטה ובגיבוש תכנית פעולה מקפת מקווים בצה"ל, כמו גם בצבאות אחרים, לבטל את המחסום המגדרי הקיים בצבא המותאם באופן היסטורי לעולם הערכים והנורמות הגברי, ובו מקובל הזיהוי של גבר כלוחם ושל אישה ככוח עזר התומך בלוחם. כיום פתוחים לפני נשים בצה"ל 90 אחוזים מהתפקידים. המערך הארגוני בצה"ל חותר לתכנון כוח אדם כך שיותר ויותר נשים יוכלו להתקדם באופן ניכר תוך כדי התעלמות משונות בלתי-רלוונטית בין נשים לבין גברים (כליפי-אמיר, 2011). האם צה"ל פועל באופן מכוון להכללתן של נשים שבעברן היו מודרות ואף מוגדרות כנעדרות בסיכון? בתת-הפרק הבא נציג את מדיניות הצבא לגבי הכללתן של אוכלוסיות מודרות בכלל ובהמשך נתמקד גם בתכניות ייחודיות לצעירים ולצעירות.

צה"ל ותפקידו כאמצעי להכללה חברתית בקרב בני נוער בהדרה ובסיכון

המעבר מהאזרחות לצבא מוצג בספרות המחקרית כאחד המשברים המרכזיים בחיי הפרט. הבנת מאפייני המעבר אל השירות הצבאי היא חוליה חשובה בהבנת עולם המתבגרים בחברה הישראלית (ישראלשילי, 1992). מחקרים שנערכו על אודות מקומו של הצבא בחיי צעירים ישראלים (דר וקמחי, 2000; כהן ובגנו, 2001; מייזלס 2002; מש, 2010) מצביעים על-כך שלשירות הצבאי יש תרומה חשובה להתפתחות הצעירים המשרתים בו, ובמקרים רבים השירות הצבאי הוא מעין "כרטיס ביקור חברתי" המלווה את האזרח בחייו בארץ (מייזלס, 1993). אולם אצל חלק מבני הנוער בישראל חובה זו שבצדה זכות אינה מובנת מאליה (רבינוביץ, 2009).

הכניסה לצבא היא לעתים קרובות מאורע משמעותי ביותר עבור צעירים בחייהם, והיא עשויה לייצג את האיום הגדול ביותר על יכולת ההסתגלות שלהם עד כה. בין המאפיינים של המערכת הצבאית, שהמתבגרים נדרשים להסתגל להם בעת גיוסם לצבא, נכללים: מערכת המטשטשת ייחודיות, תנאים מתמשכים של לחץ פיזי נפשי וחברתי, מערכת נוקשה הכופה נורמות וסטנדרטים חדשים להתנהגות ולביצוע, שימוש בענישה או בקידום כאמצעי להניעה ולתביעה לנאמנות בלתי-מסויגת גם בניגוד לסטנדרטים ולאיסורים בסיסיים מופנמים (ישראלשילי, 1992).

הקושי גובר בקרב אוכלוסיות מוחלשות שמאופיינות בקשיי הסתגלות וחוו כישלונות בהשתלבות במסגרת בעבר. לתופעה זו כמה סיבות עיקריות. האחת, בקרב אוכלוסיות אלה רווחת תחושת קיפוח וניכור כלפי המדינה ומוסדותיה. סיבה נוספת היא מחסור במערכות תומכות בסביבתם, שיעודדו אותם להתגייס ולהתמיד בשירות. רבים מהבוגרים בסביבתם אינם מתגייסים ואף מקבלים לגיטימציה וחיזוק חברתי לעשות כן. צה"ל מודע לבעייתיות שיש בגיוסם של נערים ונערות מקרב אוכלוסיות מודרות ומשקיע משאבים רבים באיתורם ובבניית תכניות שירות מיוחדות עבורם. התפיסה הצה"לית על מחויבות הצבא לנושאי חינוך והניסיון לסגל את בני שכבות המצוקה למסגרת הצבאית מצאו ביטוי נרחב בתקופת הרמטכ"לות של רפול (אתר רפול, 2011).

מאז הקמתו שימש צה"ל, נוסף על תפקידו בהגנת המדינה ואזרחיה, כלי חברתי הממלא משימות ממלכתיות-חברתיות. פעמים רבות עסק צה"ל בהגשמת יעדים חברתיים מובהקים ובהם היחלצות לעזרת תושבי המעברות וקליטת עלייה, "ביעור הבערות" ביישובי ספר ועיירות פיתוח, וכן גיוס וטיפול אוכלוסיות חלשות (כהן ועמרני, 1989). עבור קבוצות אוכלוסייה מסוימות, כגון בני נוער בהדרה ובסיכון, המאופיינים ברמות גבוהות של ניתוק ושל ניכור חברתי, בני נוער שנשרו ממערכת החינוך, בני נוער בעלי רישום פלילי, בני נוער שהוצאו מהמסגרת הביתית ובני נוער ממשפחות במצב סוציו-אקונומי נמוך - השירות בצה"ל הוא הזדמנות למצוא את מקומם במסגרת חברתית נורמטיבית שתאפשר להם להשתלב בהמשך חייהם במערכת הלימודים ובשוק העבודה. למסגרת החברתית הצבאית יש משמעות רבה עבור בני נוער בסיכון, שכן היא מאפשרת להם היכרות עם אנשים ויצירת רשת חברתית חדשה, הגברת הביטחון העצמי וחישיפה לנורמות ולערכים חברתיים שונים מאלה שהכירו לפני הגיוס (שרר, 1997).

בעת השירות הצבאי זוכים המגויסים להכשרה לימודית בסיסית, למעקב ולייעוץ, ולרכישת מקצוע שיוכל לשרת אותם גם בחייהם האזרחיים; הם זוכים הגיע להישגים משמעותיים בצה"ל ואף בחייהם האזרחיים (אורבך וכץ, 1991; דוח מבקר המדינה, 1993; כהן ועמרני, 1989).

הקשר המחקרי: מסלול מקא"ם (מרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות)

בשנת 1980 אישרה ממשלת ישראל תכנית שגיבש צה"ל בנושא "קידום האוכלוסיות המיוחדות במסגרת צבא הגנה לישראל" (מקא"ם), על-פי יוזמת הרמטכ"ל דאז, רב-אלוף רפאל איתן. פרויקט מקא"ם, שבשנים הראשונות לקיומו היה מוכר יותר בשם "נערי רפול", הוקם כדי לסייע לחיילים מאוכלוסיות טעונות טיפוח להסתגל למסגרת הצבאית ולהכניס לחיים האזרחיים. המטרה של פרויקט מקא"ם, כפי שהוגדרה בהחלטת ממשלה ש' 165 משנת 1981, הייתה: "קידום מרבי של כל פרט מן האוכלוסיות החלשות ושילובו ככל הניתן במילוי תפקידים אפקטיביים בצבא ובמשק האזרחי. פעולה זו תדגיש את טובת הפרט, קידומו ויכולתו לתפקד כאזרח יצרני בחברה" (אתר חיל החינוך והנוער, 2011).

בצה"ל פועלים כיום שני מסלולים עיקריים לגיוס מתבגרים עם נתונים אישיים נמוכים וקשיי הסתגלות ובני נוער מאוכלוסיות ייחודיות: (1) מקא"ם - מרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות (גברים); (2) חג"ם - חיילות גיוס מיוחד (נשים), שהחל לפעול בשנת 1993. כיום מכונים החיילים במסלולים הללו חיילי איתן, והם באחריות חיל החינוך והנוער. להלן תיאור קצר של המסלולים השונים:

1. במסגרת שירותם הצבאי עוברים החיילים במסלול מקא"ם טירונות מיוחדת הנמשכת שלושה חודשים בבסיס "חוות השומר" של חיל החינוך והנוער. בסיום הטירונות הם עוברים קורסים להכשרה מקצועית ומשרתים ביחידות צה"ל בליווי מפקדים וסגל מקא"ם. מוצעים להם קורסים אזרחיים בשיתוף גורמי משרד הכלכלה (התמ"ת לשעבר) ולקראת סיום השירות נערכת עבורם הכנה לשחרור.

2. במסגרת שירותן הצבאי עוברות החיילות במסלול חג"ם טירונות מיוחדת הנמשכת חמישה שבועות בבסיס הטירונות הכלל-צה"לי שבמחנה 80. לאחר הטירונות הן עוברות שלבים דומים לאלה של החיילים במסלול מקא"ם.

קיימים מעט מחקרים על אודות אופן הפעולה של פרויקט מקא"ם, ועוד פחות מכך על המסלול הנשי המקביל חג"ם ועל נתוני החיילות המתקבלות אליו. לפי כמה מקורות (אתר חיל החינוך, 2011; שלום, 2012), עולה שיישום הגישה מתממש בשני היבטים: היבט מערכתי - בניית מסלולי שירות ייחודיים ומגוונים, והיבט אישי - טיפול וקידום הפרט מתוך התייחסות לצרכיו הייחודיים - השכלה, העצמה, הכשרה וליווי.

מש (2010) בדק במחקרו את האפקטיביות של פעולת מקא"ם כפועל יוצא של מטרותיו המוצהרות. הוא ראיין אזרחים בוגרי השירות במקא"ם כדי להעריך את מידת השתלבותם בחיים האזרחיים. ממצאי מחקרו אינם יכולים להצביע על צמצום הפער החברתי, כלומר, בוגרי מקא"ם נשארו בשולי החברה. עם זאת, נמצא הבדל בהשתלבות ובהתמדה בעולם העבודה בין

הנחקרים שרכשו מקצוע במהלך שירותם לבין אלה שלא ובין הנחקרים שסיימו שירות מלא במסגרת מקא"ם לבין אלה שלא סיימו שירות צבאי מלא. נראה שאמנם הפער החברתי לא צומצם, עם זאת יש לשירות הצבאי תרומה להתנהלות האזרחית (מש, 2010).

בשנת 2009 נערך מחקר מטעם חיל החינוך והנוער (דפרין-וולפסון, 2009) שהתמקד בשרידות בשירות של חיילי מקא"ם בצה"ל. מחקר זה העלה מאפיינים אחדים המשפרים שרידות זו, כמו: רשת חברתית מסועפת הכוללת תמיכה בבית וביחידה וכן קשר משמעותי עם שלושה גורמים מלווים במהלך השירות - מפקדים ישירים, קציני מקא"ם וקציני מיון ומש"קיות המקא"ם.

נכון להיום (2015) ישנם כ-3,500 חיילים וחיילות במסלולי איתן - מקא"ם וחג"ם (מעל מחציתם - חיילות). אף על פי שמסלול חג"ם פעיל מאז שנת 1993, ושמשפר החיילות עולה על זה של החיילים, לא נחקר מסלול זה ובכך החידוש המרכזי במחקר זה, כמו גם העובדה שסוגיית השתלבותן של בוגרות המסלול בחברה הישראלית לא נבחנה בעשרים השנים האחרונות.

המחקר

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית היא: באיזו מידה השתלבו בוגרות חג"ם ובוגרי מקא"ם בחיים האזרחיים - על פי תפיסתם?

בחנו את תפיסת העצמי שלהם (האמון בעצמם וביכולותיהם) ואת השתלבותם בכמה מערכים חברתיים ובכללם - תעסוקה ולימודים. נוסף על כך, ניתחנו את הקשרים בין תפיסות החוויה הצבאית למאפייני ההשתלבות האזרחית (תחושת מסוגלות, תפקוד בעבודה, שביעות רצון מהעבודה ולימודים במסגרות להשכלה גבוהה) בהשוואה לפי מגדר.

ההנחה היא כי השירות הצבאי (והטירונות בכלל זה) אפשר לבוגרים התפתחות אישית המסייעת בהשתלבותם בחברה ובפיתוח של תחושת מסוגלות עצמית כתוצאה משינויים הקשורים (ככל הנראה) בדימוי עצמי ובתפיסה אחרת של המציאות. כל זאת באופן שונה על פי מגדר. ממצאי המחקר שיוצגו יכללו את אלה הכמותיים - סטטיסטיים - ואת האיכותניים (ניתוח ראיונות העומק).

שאלות משנה

1. מה הם ההבדלים, על פי מגדר, במוטיבציות הראשוניות לגיוס, בחוויית השירות ובשביעות רצון מהמסלולים הייחודיים שעברו?
2. מהי תרומת השירות הצבאי לחייהם האזרחיים בתחום העבודה וההשכלה, על פי מגדר?
3. מי הם סוכני החברות במהלך השירות, שתרמו, לדעת הגברים והנשים, להצלחת השתלבותם בחיים האזרחיים ובאיזה אופן?
4. כיצד נבדלים גברים ונשים באופן שבו הם רואים את תרומת השירות הצבאי לתחושת המסוגלות שלהם כאזרחים?

משתנים

משתנים תלויים. "השתלבות" באזרחות, הכוונה להיותם אזרחים התורמים למדינה מחד גיסא, ושאינם לנטל עליה - מאידך גיסא. התחומים שנבחנו הם: (1) תחושת מסוגלות (לפירוט ראו לוח 1, אלפא קרוונבך = 0.82); (2) תפקוד בעבודה (לפירוט ראו לוח 2, אלפא קרוונבך = 0.80); (3) שביעות רצון מהעבודה (לפירוט ראו לוח 3, אלפא קרוונבך = 0.78); (4) לימודים כיום (1). לא; 2. כן).

משתנים בלתי תלויים. בכל אחד מההיבטים ייבחנו מרכיבי השילוב באזרחות לפי:

1. רקע דמוגרפי וחברתי-כלכלי: גיל, ארץ לידה ותעודת בגרות (1). לא; 2. חלקי; 3. כן).
2. רקע צבאי: רצון (מוטיבציה) להתגייס לצה"ל (1 = כלל לא - 5 = במידה רבה מאוד); הכשרה מקצועית בצבא (1 = לא; 2 = כן); המלצה על מסלולי מקא"ם/חג"ם (1 = לא; 2 = כן).
3. החוויה הצבאית: תרומת דמויות שונות במהלך השירות הצבאי: מפקדים אישיים, מפקדים בטירונות, משפחה ועוד (לפירוט ראו לוח 1, אלפא קרוונבך = 0.70).

הליך המחקר, שיטות המחקר ועיבוד הנתונים

מחקר זה התבצע בקרב 117 בוגרים ובוגרות של מסלולי מקא"ם וחג"ם (99 רואיינו טלפונית על מנת למלא שאלונים ול-18 נערכו ראיונות עומק, פנים אל פנים), אשר סיימו את שירותם לפני כחמש עד שבע שנים. המשתתפים נדגמו מבין כ-5,500 בוגרי המסלול בין השנים 2005-2007. המחקר התבצע בשתי שיטות:

1. שיטת המחקר העיקרית, כמותית-מתאמית, התבצעה באמצעות שאלוני סקר שהועברו ל-99 נחקרים באמצעות תשאל טלפונית. שיעור ההיענות הממוצע של המשתתפים היה כ-30%.
 2. שיטת מחקר נוספת, איכותנית, התבצעה באמצעות ראיונות עומק חצי-מובנים בקרב 18 בוגרים ובוגרות (12 בוגרי מקא"ם ו-6 בוגרות חג"ם).
- עיבוד הנתונים הכמותיים כלל ניתוחים תיאוריים (ממוצעים, סטיות תקן) והשוואה בין גברים לנשים (t-test). עיבוד הנתונים האיכותניים נעשה באמצעות ניתוח תוכן כנהוג בגישת התאוריה המעוגנת בשדה (גבתון, 2001), דהיינו, בנייה של מערכת קטגוריות שצמחה במערכת הנתונים שהתקבלו ועובדו מתוך ראיונות העומק עם משתתפי המחקר.

אוכלוסיית המחקר - מאפייני רקע

במסגרת המחקר הכמותי השתתפו 99 בוגרים ובוגרות מקא"ם וחג"ם (54 גברים ו-45 נשים), שיכנו מעתה "המשתתפים". מעל למחציתם (55%) הם גברים. גילם הממוצע של המשתתפים והמשתתפות במחקר הוא 26.66 שנים (סטיות תקן 1.07 שנים). מרבית המשתתפים (91%) ילידי הארץ. מקרב אלה שנולדו בחוץ לארץ, כמעט כולם ילידי ברית המועצות לשעבר. גיל העלייה הממוצע היה שש שנים (סטיות תקן 3.16 שנים), כלומר, למעט אדם אחד כולם בני דור שני להגירה (עלו עד גיל שבע שנים, ראו Lev Ari, 2012).

לשירות הצבאי הגיעו כ-78% מהמשתתפים שסיימו 12 שנות לימוד (והיתר לא סיימו את לימודיהם). כמו כן 29% נבחנו בבחינות הבגרות, 35% נוספים נבחנו בבחינות הבגרות באופן חלקי ויתר המשתתפים (36%) לא נבחנו בבחינות הבגרות כלל. מבין אלה שלא נבחנו בבחינות הבגרות ל-46% יש תעודת גמר ב-21 מקצועות שונים כגון: חשמל, מכונאות רכב ונגרות ובמקצועות אדמיניסטרטיביים כגון: הנהלת חשבונות, מלונאות ומזכירות.

בהשוואה לפי מגדר, לנשים רקע השכלתי גבוה יותר בהשוואה לגברים: סיום 12 שנות לימוד (95% לעומת 65% בהתאמה), סיום עם בגרות מלאה (44%-ו-15% בהתאמה) וסיום עם תעודת גמר (93%-ו-65% בהתאמה).

בעת ביצוע המחקר, מעל מחצית מהמשתתפים (57%) רווקים, כ-20% נשואים בלי ילדים ועוד כ-23% נשואים עם ילדים. שיעור הרווקים הוא 61% ושיעור הרווקות 51% (הבדלי מגדר אינם מובהקים). נתונים אלה דומים לכלל האוכלוסייה בישראל (לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012, בגילאי 25-29 שיעור הרווקים הוא 65% וזה של הרווקות 46%, בממוצע: 55.5%).

ממצאים

כאמור, מטרת המחקר היא לבחון את השתלבות בוגרי מקא"ם ובוגרות חג"ם בחייהם האזרחיים ואת תרומת החוויה הצבאית לכך. יוצגו ממצאים תיאוריים-סטטיסטיים לצד ציטוטים מדברי הנחקרים.

מוטיבציה להתגייס לצה"ל ולמסלולי מקא"ם וחג"ם ושביעות רצון מחוויית השירות

כאשר נשאלו הנחקרים לגבי רצונם להתגייס לצה"ל, בסך הכול יותר מ-60% מהמשיבים רצו להתגייס לצבא במידה רבה, פחות מרבע (23%) מהמשתתפים ציינו כי כלל לא רצו להתגייס לצבא או רצו בכך במידה מעטה, וכ-15% רצו בכך במידה בינונית. המוטיבציה של נשים הייתה גבוהה יותר מזו של הגברים (4.06-ו-3.35 בממוצע, בהתאמה).

אשר למוטיבציה לשרת במסלולי מקא"ם וחג"ם, מרבית המשתתפים (86%) דיווחו כי לא רצו כלל (או במידה מעטה) להגיע למסלולים אלה. רק 15% רצו בכך במידה בינונית או רבה (גברים ונשים השיבו באופן דומה).

בנוגע להערכה הרטרוספקטיבית על השירות התברר שקרוב ל-70% מהמשתתפים דיווחו על כך שהיו ממליצים לחברים ולקרובי משפחה להתגייס למסלולים אלה (ורק 30% לא היו ממליצים על כך). שיעור גבוה יותר של גברים (73%) בהשוואה לנשים (59%) דיווחו על נכונות להמלצה כזו (אם כי ההבדלים לא נמצאו מובהקים סטטיסטית).

בראיונות העומק נמצא שנשים מתביישות בכך שגויסו לחג"ם, מכחישות עובדה זו, לעתים טוענות כי אינן זוכרות כלל שהיו בחג"ם, או מתעקשות על כך שאין הבדל בין חיילת חג"ם לחיילת רגילה: "לא הייתי חג"ם אלא חיילת רגילה", אחרת ציינה: "אין שום הבדל בין חג"ם לבין חיילת רגילה". עם זאת הן מדווחות על שירות צבאי משמעותי.

הגברים, לעומתן, מדווחים על תרומה רבה מאוד של המסלול להתפתחותם האישית. הם ציינו כי למרות היותו מסלול המטביע סטיגמה על המשתתפים בו, הוא קידם אותם בתחומים רבים בחייהם. אם היו מגיעים לטירונות רגילה, טענו חלק מהם, לא היו נשארים בצבא, או שהריאיון היה נערך, לדבריהם, מהכלא: "אם הייתי מגיע לטירונות רגילה לא הייתי נשאר בצבא" או: "אם לא הייתי בתכנית היית מראיין אותי אולי מהכלא".

חלק מהגברים הגיבו בדומה לנשים וטענו כי המסלול אולי טוב אבל לא עבורם, וכי הם הגיעו אליו בטעות. אחרים טענו כי המסלול מייצר סטיגמה ולכן היו מוותרים עליו: "הייתי ממליץ על טירונות רגילה. בטירונות רגילה אנשים יותר נורמליים. הרגשתי לא מתאים". אחר ציין: "עדיף להיות חייל רגיל בלי הסטיגמה".

בדקנו גם מה הייתה החוויה של המשתתפים משהותם במסגרות שונות במהלך השירות הצבאי. באופן כללי המשתתפים דיווחו על חוויות במסגרת הטירונות, קורסים מקצועיים והמשך השירות.

הנשים שרואיינו התייחסו לטירונות כמסגרת קשה ובעיקר מתסכלת: "המסגרת קשה, הרגשתי שאני מבזבזת את הזמן. ניסיתי לצאת. בטירונות הרגשתי שאני שונה. לא הבנתי למה אני שם". אחרת טענה ש"בטירונות] לא הייתה לי סבלנות להקשיב למפקדים... לא היה תומך שיכולת לבוא ולשתף".

חלק גדול מהגברים לעומת הנשים דיווחו על הטירונות כמסגרת משמעותית וחשובה ואף מעצבת במהלך השירות: "[בטירונות] גורמים לך להבין שמפה אין לך לאן ללכת. לא יהיה לך קל. אם אתה רוצה ללמוד, נותנים לך את הכלים. קח אותם".

היבט נוסף שהתייחסו אליו בהקשר לחוויה הצבאית קשור לעבירות, לנפקדות ולעריקות. רוב המשתתפים (מעל 80%) דיווחו כי לא ביצעו עבירות אלה, ללא הבדלים בין גברים ונשים.

סוכני חברות - דמויות משמעותיות במהלך השירות הצבאי

אחת הסוגיות החשובות שבחנו במחקר הנוכחי הייתה להבין מה בחוויית השירות הצבאי סייע להתפתחותם של המשתתפים. בדקנו בהקשר זה היבטים אחדים: מי היו הדמויות המשמעותיות במהלך השירות? מה בתפקוד המפקדים סייע להשתנות ולהסתגלות לשירות? נוסף על כך בדקנו מה היו החוויות המשמעותיות שהביאו לשינוי, וכיצד מתארים המשתתפים את המסגרות השונות שהם שירתו בהן.

מי הן הדמויות הקשורות בשירותם הצבאי, שהשפיעו על משתתפי המחקר? המשפחה דורגה על ידי המשתתפים כמשפיעה ביותר באופן בולט. המפקד/ת הישיר/ה דורג/ה במקום השני. חברים מהשירות הצבאי השפיעו במקום השלישי והמפקד/ת בטירונות במקום הרביעי. כל יתר האנשים דורגו כמשפיעים במידה פחותה ובעיקר קצינ/ת וחונך/ת מקא"ם/חג"ם². לגבי ההשפעה המועטה של חונך/ת מקא"ם/חג"ם, מידת ההסכמה הייתה ההומוגנית ביותר (סטיית

2 חונך מקא"ם - קצין או נגד בשירות קבע, בעל ניסיון בפיקוד על חיילי מקא"ם/חג"ם, שמוגדר ככתובת מקצועית ואישית לליווי חיילי המקא"ם/חג"ם המשרתים ביחידה על מנת לסייע למפקדיהם הישירים באתגרי הפיקוד עליהם.

תקן קטנה), ואילו הדמות השנויה יותר במחלוקת (סטיית תקן גדולה) היא המפקד/ת בטירונות. הממד הכולל המסכם מעיד על השפעה כוללת בינונית של כל האנשים שעימם היו המשתתפים בקשר במהלך השירות הצבאי. בהשוואה לפי מגדר נמצאו שני הבדלים מובהקים ובשניהם - הגברים חשו כי הדמויות שהיו משמעותיות עבורם יותר מאשר הנשים הן: מש"ק/ית מקא"ם/ חג"ם (2.45 ו-1.52 בממוצע בהתאמה) וקצין/ת מקא"ם/חג"ם (2.06 ו-1.40 בהתאמה). אין הבדל מובהק בממד המסכם לפי מגדר, אם כי ממוצע תשובות הגברים גבוה מזה של הנשים ביחס להשפעת דמויות צבאיות עליהם.

המשתתפים, בעיקר הגברים, תיארו בראיונות ובשאלונים (בתשובות לשאלות ה"פתוחות") את החוויה הצבאית כחוויה מעצימה ומפתחת. הם תיארו התנהגויות של מפקדים אשר סייעו להתפתחותם.

הגברים מתארים תהליך שבו המפקדים הישירים (לעתים בטירונות ולעתים במהלך השירות) סייעו להם להסתגל למערכת שונה ולא מוכרת, בתשומת לב רבה לצורכיהם הרגשיים אולם בנחישות וללא ויתור. לחלק גדול מהם הייתה זו הפעם הראשונה שבה הם הרגישו כי הם מצליחים להיענות לדרישות המסגרת, להבדיל מחוויית הכישלון במערכת החינוכית. לטענתם היכולת שלהם להסתגל קשורה במידה רבה לגמישות שגילו כלפיהם מצד אחד, ולגבולות ברורים מצד שני. המפקדים שהצליחו לסייע היו אנשים אשר עלה בידם ליצור איזון נכון בין שני ההיבטים - דרישה והכלה.

משתתפי המחקר ציינו במילים שלהם את תחושותיהם לגבי קשרי הקרבה והאכפתיות עם המפקדים: "הייתה לי מפקדת, היא כמו אימא שנייה. בזכותה שרדתי שלוש שנים". אחר ציין כי "המפקד הישיר היה כמו אבא. דואג להכול. יושב איתך. עושה שיחות. אם לא הוא לא הייתה מחזיק מעמד".

נשים פחות מתייחסות להיבט זה, לא מצאנו תיאורים דומים לאלה שנמצאו בקרב הגברים.

תרומת השירות הצבאי לתחושת המסוגלות (לאחר השחרור מהצבא)

במהלך השירות הצבאי חלק מהחיילים עברו הכשרה מקצועית לקראת השחרור או קורס השלמת השכלה. בדיקת הנתונים הראתה כי מעט מהחיילים השתתפו במסגרות אלה: באשר לקורס אזרחי, רק שלישי היו מעורבים בסוג כזה של קורס (29% מהגברים ו-43% מהנשים, בהבדל לא מובהק), כגון: חשמלאות, מזכירות, רישיון על משאית ועוד. למעלה מ-90% סיימו את הקורס (בצבא או באזרחות). כמו כן קרוב ל-90% ציינו כי לא עברו קורס השלמת השכלה בצבא (14% מהגברים עברו קורס כזה ו-7% בלבד מהנשים). בשל מיעוט המשתתפים במסגרות אלה, לא יכולנו לבדוק את תרומתן הישירה לתחושת המסוגלות. בחנו את השינוי שעברו, שעליו מדווחים הנבדקים בהסתכלות לאחור על שירותם הצבאי.

בוגרי ובוגרות מסלולי מקא"ם וחג"ם התבקשו להתייחס לשינויים שחלו אצלם בעקבות השירות הצבאי. ראשית נפתח בתחושת מסוגלות. השינוי המהותי ביותר שהעידו עליו המשתתפים הוא

האמונה כי יצליחו בחיים יותר מבעבר. באופן כללי מדד תחושת המסוגלות העצמית גבוה יותר בקרב הגברים בהשוואה לנשים, אם כי ההבדל אינו מובהק ברוב ההיבטים (לוח 1). המשתתפים מאמינים (יותר ממחציתם), יותר מבעבר, כי יהיו הורים טובים, יצליחו לפרנס את עצמם ואת משפחתם וכי הם מאמינים בעצמם. קצת פחות ממחצית המשתתפים סבורים כי יצליחו להקים משפחה יציבה ורק שליש מהם מאמינים כי יצליחו לשמור על קשר יציב עם חברים, יותר מבעבר. הבדלים מובהקים ($Pearson Chi^2 = 4.75$) לפי מגדר נמצאו רק לגבי ההיגד הקשור בהורות טובה בעתיד, כאשר 62% מהגברים לעומת 39% מהנשים מאמינים שיהיו הורים טובים בעתיד יותר מאשר בעבר (לפני השירות הצבאי).

באופן כללי, האמונה בעצמם בתחומים שונים, דהיינו, תחושת המסוגלות, השתפרה מעט ביחס לעבר או שנשארה דומה.

לוח 1. תחושת מסוגלות בתחומים שונים בעקבות השירות הצבאי (התפלגות התשובות: 1 = פחות מבעבר; 2 = דומה; 3 = יותר מבעבר - בלוח יוצגו רק אחוזי המשיבים לקטגוריה 3)

נשים	גברים	כולם	בעקבות השירות הצבאי את/ה:
51%	50%	50%	מאמין/ה בעצמך
44%	50%	47%	מאמין/ה כי תצליח/י להקים משפחה יציבה
46%	54%	51%	מאמין/ה כי תצליח/י לפרנס את עצמך ואת משפחתך
36%	39%	37%	מאמין/ה כי תצליח/י לשמור על קשר יציב עם חברים
39%	62%	52%	מאמין/ה כי תהיה/תהיי הורה טוב
49%	60%	55%	מאמין/ה כי תצליח/י בחיים
44%	53%	48%	מדד מסכם: תחושת מסוגלות

בניתוח הממצאים האיכותניים ניתן לראות הבדלים ברורים בין גברים לנשים באשר לדיווח על השינוי שהתרחש בהם במהלך השירות הצבאי. מסלול מקא"ם סייע לגברים בעיקר בחוויית הסתגלות למערכת ובשיפור יכולת התפקוד שלהם. נשים דיווחו על שינוי בתחושת הביטחון העצמי ובחוויות המסוגלות והעצמאות שלהן. הגברים דיווחו על שינויים משמעותיים יותר מאלה שמדווחות הנשים. הנשים ייחסו את השינוי לכלל השירות הצבאי, בעוד הגברים ייחסו את השינוי למסלול הייחודי עצמו.

הערות הנשים: "הביטחון. למדתי את הדרכים. ביטחון בנהיגה". אחרת ציינה כי "הצבא נתן לי הרבה ביטחון. למשל לא היה לי ביטחון אפילו לנסוע באוטובוס".

הערות הגברים: "לפני הצבא הייתי עבריין. אני אדם אחר. עשיתי שינוי דרסטי. [הצבא] הרחיק אותי מאנשים מסוימים. התבגרתי. התחלתי להרגיש יותר גברי. חוסר הביטחון נמוג ונעלם. את האיפוק שלי היום רכשתי בצבא. אני גאה בעצמי". צעיר נוסף ציין, כי "הצבא הביא הרבה משמעת, לקום בבוקר. גם אם אין מה לעשות אתה קם. פעם הייתי יותר אגרסיבי היום אני יותר מתון רגוע לא מתעצבן מהר".

תרומת הצבא לחיי המשתתפים בחיים האזרחיים בתחום העבודה

בדיקה של תרומת השירות הצבאי לחייהם של משתתפי המחקר כיום הייתה אחת ממטרות המחקר המרכזיות. חלק זה של הפרק מציג את הממצאים שהתקבלו בתחום התעסוקה.

בוגרים ובוגרות של מסלולי מקא"ם וחג"ם התבקשו לאפיין את התעסוקה שלהם בעת עריכת המחקר. 82% מועסקים במשרה מלאה, 10% מועסקים באופן חלקי, ורק 8% מהמשתתפים אינם עובדים כיום (ללא הבדלים מובהקים לפי מגדר). כעשירית מהמשתתפים (12%) לא ציינו כמה זמן הם מועסקים בעבודתם הנוכחית, וניתן לשער, על בסיס מחקרים קודמים שעסקו בהשתלבות בני נוער בסיכון בחברה (ראו למשל מש, 2010; שרר, 1997), שהחזיקו מעט מאוד זמן בעבודתם. עוד 22% מועסקים חודשים אחדים בלבד במקום עבודתם הנוכחי, 54% מועסקים בין שנה לחמש שנים, והיתר (12%), למשך זמן רב יותר. לא מצאנו הבדלים בין גברים לנשים ברוב ההיבטים.

המדד הכולל לגבי תפקוד בעבודה מעיד על הערכה גבוהה למדי של המשתתפים (לוח 2). מסתבר כי ההיבטים שבהם המשתתפים סבורים כי הם מתפקדים בעבודתם במידה החיובית ביותר היו: דיווח באופן אמיתי על תקלות ויכולתם להביע דעה. היבטים לא מעטים זכו להערכה גבוהה למדי גם הם (אם כי מעט פחות מהשניים אחרים), כמו: עבודה באופן מסודר, פנייה בדרך מקובלת לממונים עליהם, פתרון בעיות בדרך שאינה פוגענית ועוד. לא נמצא הבדל מובהק בהיגדים השונים, הקשורים בתפקוד בעבודה, בהשוואה לפי מגדר. עם זאת ישנם הבדלים ניכרים (אם כי לא מובהקים סטטיסטית) בין גברים לנשים בכך שנשים נוטות לבקש עזרה יותר מהגברים, וכן גברים, יותר מנשים, סבורים שאחרים מבינים אותם כאשר הם מביעים את עמדותיהם.

ראו לוח 2 ולוח 3 בעמודים 43-44

אשר לתחושות של שביעות רצון מעבודתם הנוכחית (לוח 3), המדד הכולל של שילוב בעבודה מעיד על שביעות רצון גבוהה של המשתתפים מתחום זה. המשתתפים הביעו תחושת סיפוק גבוהה מאוד מהיכולת שלהם לבצע את כל המטלות בעבודה על הצד הטוב ביותר, מהצלחתם להגיע בזמן לעבודה, להישאר עד סוף היום ולמעט בהיעדרויות. עוד דיווחו המשתתפים כי הם מרגישים סיפוק רב גם מתחושת הכבוד שהם זוכים לה במקום העבודה, חשים טוב בעבודתם ונהנים מהערכת הממונים שלהם במידה רבה. יש למשתתפים תחושה שמצאו עבודה שמתאימה להם, המאפשרת להם קידום, והם אף מקבלים סיוע מחבריהם לעבודה. עם זאת, שביעות רצונם מהשכר ומסיוע הממונים ללמוד ולהתפתח הוגדרה כבינונית בלבד. שביעות רצון גבוהה ממרבית ההיבטים משותפת לרבים מהנבדקים (סטיות תקן נמוכות), כשנושא סיוע הממונים בלימוד ובהתפתחות מאופיין בהטרוגניות רבה של המשתתפים.

לוח 2. תפקוד בעבודה
(ממוצעים וסטיית תקן, 1 = בכלל לא; 5 = במידה רבה מאוד)

נשים ממוצע (סטיית תקן)	גברים ממוצע (סטיית תקן)	כולם ממוצע (סטיית תקן)	תרומת השירות הצבאי:
3.84 (1.42)	4.01 (1.29)	3.93 (1.35)	את/ה עובד/ת באופן מסודר
4.18 (1.38)	3.92 (1.38)	4.04 (1.38)	את/ה מדווח/ת באופן אמיתי על תקלות (לא מסתיר/ה, לא משקר/ת)
3.62 (1.36)	3.27 (1.18)	3.43 (1.27)	את/ה מבקש/ת עזרה כשצריך
3.55 (1.27)	3.86 (1.16)	3.72 (1.21)	אחרים בדרך כלל מבינים אותך כאשר את/ה מביע/ה את עמדתך
3.90 (1.19)	3.84 (1.24)	3.87 (1.21)	את/ה פונה לממונים עליך בדרך מקובלת
3.79 (1.17)	3.75 (1.14)	3.77 (1.15)	את/ה פותר/ת בעיות בדרך שלא פוגעת בך ובאחרים
3.72 (1.16)	3.75 (1.16)	3.74 (1.16)	את/ה מסוגל/ת לקבל ביקורת
4.02 (1.24)	4.00 (1.02)	4.01 (1.12)	את/ה נוהג/ת להביע את דעתך
3.83 (0.95)	3.81 (0.68)	3.82 (0.81)	מדד מסכם: תפקוד בעבודה

לוח 3. שביעות רצון ממקום העבודה

(ממוצעים וסטיית תקן, 1 = בכלל לא; 5 = במידה רבה מאוד)

נשים ממוצע (סטיית תקן)	גברים ממוצע (סטיית תקן)	כולם ממוצע (סטיית תקן)	שביעות רצון מהעבודה בכל אחד מהיבטים האלה:
3.97 (1.07)	3.79 (1.19)	3.97 (1.13)	מצאת עבודה שמתאימה לך
4.35 (0.65)	4.37 (0.76)	4.36 (0.71)	מצאת עבודה שבה מכבדים אותך
4.16 (0.79)	4.25 (0.78)	4.21 (0.78)	טוב לך בעבודה
4.43 (0.89)	4.58 (0.67)	4.51 (0.78)	את/ה מצליח/ה להגיע כל יום בזמן ולהישאר עד סוף היום
4.36 (0.88)	4.60 (0.57)	4.49 (0.74)	את/ה כמעט אינך מחסיר/ה ימי עבודה
4.68 (0.47)	4.70 (0.45)	4.69 (0.46)	בעבודה את/ה עושה את כל המטלות שלך על הצד הטוב ביותר
3.92 (1.19)	3.93 (1.43)	3.93 (1.32)	את/ה מאמין/ה שבעוד תקופה לא ארוכה תתקדם/י לתפקיד טוב יותר
4.24 (0.91)	4.02 (1.45)	4.12 (1.22)	הבוס/ית שלך מעריך/ה אותך
3.56 (1.44)	3.04 (1.74)	3.29 (1.62)	הבוס/ית שלך עוזר/ת לך ללמוד ולהתפתח
4.14 (1.01)	3.52 (1.45)	3.80 (1.30)	חבריך לעבודה עוזרים לך ואת/ה להם
3.12 (1.18)	3.45 (1.28)	3.30 (1.24)	את/ה מרוויח/ה טוב
4.10 (0.56)	4.04 (0.64)	4.07 (0.61)	מדד מסכם: סיפוק בעבודה

בהשוואה לפי מגדר נמצא רק הבדל מובהק אחד והוא בסיוע הדדי בעבודה בין המשתתפים לחבריהם; הנשים ציינו זאת באורח חיובי יותר מאשר הגברים (4.14 ו-3.52 בהתאמה). הבדלים נוספים (אך לא מובהקים) על פי מגדר קשורים בהתמדה בעבודה; גברים נוטים לא להחסיר בימי עבודה, כלומר להתמיד יותר מהנשים ואילו נשים העידו, יותר מגברים, שהממונים עוזרים להם ללמוד ולהתפתח. מכאן שתחום העבודה זוכה להערכה גבוהה בקרב משתתפי המחקר. העבודה מספקת להם תחושת כבוד, מסוגלות, אפשרות לקידום ועוד. עם זאת יש לזכור שכפי שצוין קודם, למרות ששני שלישים מהמשיבים העידו כי הם מועסקים במשרה מלאה, כשליש ממשתתפי המחקר מועסקים במקום העבודה הנוכחי חודשים מספר בלבד, ולכן עוד מוקדם לבחון אם השתלבותם בעבודה מאופיינת ביציבות ובהתמדה.

חיי הבוגרים כיום בתחום ההשכלה

היבט נוסף של חיי המשתתפים שנבדק במחקר הוא השכלה. באופן כללי, בקרב משתתפי המחקר נשים מעורבות יותר בתהליכי למידה אחרי השירות הצבאי. מרבית המשתתפים (70%) ציינו כי אינם לומדים כעת ורק כשליש (30%) דיווחו כי הם לומדים. בקרב אלה שלומדים גדול פי שניים שיעור הנשים בהשוואה לגברים (41% ו-21% בהתאמה). חלק ניכר (46%) ציינו כי הם לומדים במסגרת מכללות אקדמיות, במכללות טכנולוגיות (18%), באוניברסיטאות (7%), במסגרות פרטיות להכשרה מקצועית, לא אקדמית (18%) והיתר - בקורסים שונים (7% לימודים בקורס של משרד העבודה ו-4% בקורסי השלמה לבגרות).

המשתתפים התבקשו להתייחס בשאלון אם הם לומדים ובאיזו מסגרת (השלמת בגרויות, לימודי תעודה או השכלה גבוהה), ומהי מידת שביעות רצונם מהלימודים. בקרב אלה הלומדים כיום, מרביתם סבורים כי יסיימו בהצלחה את לימודיהם. בהתאם, מעטים ציינו כי הלימודים קשים להם. משתתפי המחקר סברו, במידה גבוהה למדי, שימצאו עבודה טובה בעקבות הלימודים ויצליחו בלימודיהם יותר משהצליחו בעבר. עם זאת לימוד מקצוע שתמיד חלמו עליו הוערך במידה בינונית בלבד. בהשוואה לפי מגדר נמצא הבדל מובהק בשני משתתפים: נשים חשו במידה גבוהה למדי כי הן לומדות מקצוע שתמיד חלמו עליו, בעוד הערכת הגברים בהקשר זה הייתה בינונית למדי (3.65 ו-2.54 בהתאמה). כמו כן נשים סברו, יותר מגברים, כי יצליחו לסיים את לימודיהן במידה רבה של ודאות (4.58 ו-4.00 בהתאמה).

הסברה לגבי הצלחה בלימודיהם הנוכחיים משותפת למרביתם (סטיית תקן נמוכה) ולגבי לימוד מקצוע שתמיד חלמו עליו - חילוקי הדעות רבים; עבור חלקם זהו מקצוע שחלמו עליו ועבור אחרים - לא.

מהראיונות עם המשתתפים עלה כי המפגש עם ההשכלה והלימודים הוא עדיין מפגש מאיים ומפחיד. נראה כי החוויה הצבאית לא חוללה שינוי בגישתם זו. לא מצאנו הבדל בין גברים לנשים יקר. מלימודים כבר ירדתי התבאסתני שיש לי הרבה להשלים".

סיכום ודין

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון באמצעות שאלוני סקר וראיונות עומק את תרומתה של תכנית איתן לשילובם האזרחי של צעירות וצעירים בתעסוקה ובמוסדות להשכלה גבוהה. ההתמקדות הייתה בשאלות ביקורתיות הנוגעות למידת ההתאמה של המערכת הצבאית

הנחקרת בקידום נשים וגברים שהיו בעבר "נערים ונערות בסיכון ובהדרה" במסגרת הצבא ובחייהם האזרחיים.

ממצאי המחקר מעידים על כך שרוב הנחקרים עובדים בחייהם האזרחיים באופן סדיר ומתמידים בעבודה קבועה לאורך זמן. משתתפי המחקר מדווחים על כך שהם חווים הצלחה בעבודה ומרוצים בה. מיעוטם מצליחים להתקדם לתפקידי ריכוז או ניהול בדרגות ביניים. לגבי הגברים ניתן לומר, כי מיומנויות רבות הקשורות בעולם העבודה נרכשו ככל הנראה במהלך השירות הצבאי, ביניהן נורמות מקובלות בעולם העבודה; היכולת להתמיד, לקבל מרות, ולבצע משימות בעקביות ובאחריות. הגברים, העידו על עצמם כי השתפרו בעיקר בתחומים האלה: ארגון זמן, ביטחון עצמי, ירידה באימפולסיביות, ויסות עצמי, מעגל חברתי חדש ויכולת לשרוד במסגרת לאורך זמן. לעומתם, הנשים העידו על השתנות בעיקר בתחום הביטחון העצמי ובתחושת העצמאות. לגביהן לא ניתן לומר באופן ברור אילו מיומנויות או כלים נרכשו במהלך השירות, אולם נוכל לטעון כי גם הנשים עובדות ומתמידות ותופסות את עצמן מצליחות יותר מבעבר.

כאמור, בתחום העבודה נמצאה פריצת דרך, עם זאת בתחום הלימודים לא חל שינוי בחיים האזרחיים באותה מידה. חשוב לציין, כי אלה שכן לומדים תופסים את עצמם עתה כמצליחים יותר בלימודים מאשר הצליחו בעבר. כלומר, מי שכן הצליח לפרוץ את מחסום ההשכלה, תחושת המסוגלות הגבוהה (יותר מאשר בעבר) נשמרת גם בתחום זה. עם זאת, ישנם נחקרים שלא השלימו השכלה מעבר לזו שרכשו במסגרת בית הספר התיכון ובמסלול הצבאי. יצוין כי נשים לומדות כיום בשיעורים כפולים מאלה של הגברים. חלק מההסברים לכך הוא היותן זכאיות לתעודת בגרות בעברן בעוד גברים סובלים יותר מ"חרדת העיפרון".

תרומת השירות הצבאי בתחום העבודה גבוהה בהרבה מאשר בתחום הלימודים. ניתן להסביר זאת ברלוונטיות של ההתנסות בצבא לתחום העבודה והלימודים. השירות הצבאי כולו הוא מעין מסגרת של עבודה, שדרושות בה מיומנויות של משמעת, של מחויבות ושל קבלת מרות. הללו כלולות ברפרטואר המיומנויות ששירות במסגרת איתן מקנה לחיילים. לעומת זאת, הלימודים הם חלק הרבה פחות משמעותי במכלול ההתנסויות, ויש בהם אולי כדי להשלים פערים במידה מסוימת אך לא להקנות את הביטחון להמשיך וללמוד במסגרת אזרחית.

נמצאו הבדלים ברורים בין גברים לנשים ביחס לתחושת השייכות למסלולי מקא"ם וחג"ם. הבדלים אלה נמצאו בשאלונים כמו גם בראיונות העומק. הגברים היו מוכנים להודות ולדבר על השתתפותם במקא"ם ועל תרומתו להתפתחותם. הנשים בדרך כלל סירבו לדבר על חג"ם ובמקרים אחדים אף הכחישו את השתייכותן למסלול זה. נראה כי הן חשו בושה גדולה יותר מהגברים ביחס להשתייכותן לתכנית. ניכר כי הגברים מכירים את סגל המקא"ם (קצינת/מקא"ם, מש"ק/ית מקא"ם), נעזרו בהם ואף מעידים כי הייתה להם השפעה בינונית במהלך שירותם, בעיקר למש"קיות המקא"ם. הנשים לעומתם, במקרים רבים, דיווחו כי אינן מכירות דמות כזו, וניכר כי כמעט ולא נעזרו בסגל המקצועי התומך.

זאת ועוד, יש לתת את הדעת במיוחד גם לחוויה המגדרית השונה במסלולים הייחודיים שנבדקו. נראה כי המסגרת נבנתה במקור כמסגרת גברית, היא מותאמת למאפיינים גבריים ולצרכים הצבאיים של תעסוקת גברים. לדוגמה, מסלול מקא"ם מכווון מאוד לקשיי הסתגלות,

קושי אשר נמצא יותר אצל גברים מאשר אצל נשים. עבור נשים לא נערכה הכנה מותאמת טרם קליטתן, ולכן הטירונות נחוותה אצל רבות כחוויה קשה ואף מביישת. הייתה חשיבה לגבי התאמת המסלול לנשים, עם זאת חלק מממצאי המחקר וכן מאפייני האוכלוסייה מחייבים לקיים חשיבה מחודשת ולבחון את התאמת המסגרת הקיימת לצורכיהן. גם במסלולים אחרים בצה"ל, לדוגמה אלה המוגדרים מלכתחילה כגבריים, ניכר כי כאשר נשים שולבו בהם ונערכו התאמות לצורכיהן ולמאפייניהן, כמו למשל, סרגל מאמצים שונה בשלב ההכשרה ליחידות לחימה מעורבות - השתלבות הנשים הייתה טובה יותר. אולם היישום היה מיטבי רק כאשר המפקדים זכו להסברים מתאימים לגבי משמעותם של השינויים (יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים, 2006).

באשר למגבלות המחקר, חשוב לציין כי הוא התבצע בקרב אנשים אשר הצליחו "לשרוד" את המערכת הצבאית וסיימו את השירות בהצלחה. המחקר אינו בוחן את הצלחתן של התכניות הייחודיות ואת יעילותן, אלא את הממדים שבהם הן תרמו לאלה שהצליחו לסיים אותה והסכימו להתראיין. לפיכך חשוב להשוות בעתיד את ממצאי מחקר זה עם ממצאים לגבי אוכלוסיות בהדרה ובסיכון שלא השתלבו במסגרות ייחודיות בצה"ל.

מעמדן של נשים בצה"ל משתנה תדיר. במחקר זה בחנו קבוצת צעירות, בהשוואה לצעירים, שבעבר היו נערות בסיכון ובהדרה ברמות כאלה או אחרות. לצד הקשיים שהצבענו עליהם בשילוב באמצעות חג"ם, נראה כי השתלבותן של הצעירות בחייהן האזרחיים מוצלחת למדי- הן בחיי העבודה הן בהשתלבות ההשכלתית. מכאן שניתן לטעון, במידה מסוימת של זהירות, שיש לפנינו חקר מקרה של יציאה ממצב של שוליות משמעותית (משולשת) למצב של הכללה מתונה בחיים האזרחיים, באמצעות החוויה הצבאית, לצד מאפיינים השכלתיים קודמים המקדמים את סיכוייהן של נשים אלה לניעות חברתית.

מקורות

אורבך, ד' וכץ, מ' (1991). הסתגלות בני נוער מקבוצות איכות (קב"א) הנמוכות לשירות בצה"ל והשתלבותם בחיים האזרחיים. מניתוק לשילוב, 4, 6-28.

אתר חיל החינוך (2011). קידום אוכלוסיות ייחודיות, "חוות השומר" כבסיס טירונות לחיילי מקא"ם. נדלה מתוך: <http://www.aka.idf.il/chinuch/klali/default.asp?catId=42852&docId>

אתר "רפול", פרויקט נערי רפול. נדלה מתוך: <http://www.raful.org.il/pages/101.aspx?pic=1>

ברמן, י' וקייזר, מ' (2006). אינדיקטורים של ביטחון חברתי-כלכלי. על-פי פרדיגמת האיכות החברתית. ביטחון סוציאלי, 71, 109-128.

גבתון, ד' (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה במחקר האיכותי. בתוך נ' צבר בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי (עמ' 195-228). אור יהודה: דביר.

גולדפרב, א' (2006). הדרת בני נוער על ידי תיוגם: הטענה על חולי נפשי כתהליך של הבניה

עצמית המאפשר הכלה בעולם המבוגרים. מתוך: י' רונן, י' דורון ו' סלונים-נבו (עורכים), הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל (עמ' 204-173). תל-אביב: רמות.

דוח מבקר המדינה (1993). דו"ח שנתי. מס' 43, 857-862, 835-843.

דורון, א' (2006). בין הדרה חברתית למדיניות חברתית, נייר עמדה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

דפרין-וולפסון, כ' (2009). על סדר היום: ממצאי מחקרים ונקודות למחשבה. צה"ל: חיל החינוך והנוער ומדור מחקר ופיתוח.

דר, י' וקמחי, ש' (2000). תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל, מגמות, כ, 591-616.

יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים (2006). נלחמות להילחם. מחקר מעקב אחר שילוב לוחמות בצה"ל (מסמך פנימי, לא פורסם).

ישראלשוילי, מ' (1992). סיבוב חד - מודל למעורבות היועץ החינוכי בהכנת תלמידים לשירות הצבאי. תל אביב: הוצאת רמות.

כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ', קונסטנטינוב, צ' ויורוביץ, ל' (2006). נערות בישראל: ניתוח מידע ממחקרים נבחרים. דוח מחקר. מכון ברוקדייל והג'וינט.

כהן, ס' ובגנו, י' (2001). המשמעות החברתית של השרות הצבאי: מבט מחודש. בתוך: כהן (עורך), תרבות דמוקרטית: צבא וחברה בישראל, 4-5 (עמ' 131-150). רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן וירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהן, א' ועמרני, נ' (1989). השפעת קורס 'השכלת יסוד' בצה"ל על הדימוי העצמי של מתגייסים טעוני טיפוח. מגמות, ל"ב(1), 75-83.

כליפי-אמיר, ג' (2011). הטמעת הראייה המגדרית - אסטרטגיה חדשה בצה"ל לקידום שוויון הזדמנויות. מערכות, 436, 28-35.

להב, ח' (1999). נוער בשולי החברה - התופעה ודרכי ההתמודדות. מדיניות הטיפול בנוער בסיכון ובנוער מנותק בישראל: אוכלוסיית יעד, מטרות, עקרונות ודרכי פעולה. הוצאת משרד החינוך, מנהל חברה ונוער, תחום קידום נוער.

להב, ח' (2012). מ"נשירה סמויה" ל"נשירה גלויה" ומה שביניהם. מניתוק לשילוב, 17, 7-32.

מייזלס, ע' (1993). השירות בצה"ל כמרכיב מרכזי בהתפתחות בני הנוער בישראל. זיכרון יעקב: המכון הישראלי למחקרים צבאיים.

מייזלס, ע' (2002). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. עיונים בחינוך, 15(1), 159-190.

מש, ר' (2010). המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל (מקא"ם) - חזון ומציאות, קידום או החמצה? סוגיות חברתיות בישראל, 9, 175-199.

סבו-לאל, ר' וחסין, ט' (2011). מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, דוח מחקר. ירושלים: מכון ברוקדייל והג'וינט.

סטריאר, ר' (2001). מהדרה למעורבות חברתית. חברה ורווחה, כ"א(2), 131-213.

פוגל-ביז'אווי, ס' (2003). 'המפרנסת השנייה' בעידן הגלובליזציה: נשים בשוק העבודה בישראל. חברה: כתב עת סוציאליסטי לענייני חברה, כלכלה פוליטיקה ותרבות, 8.

נדלה מתוך: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8060&source=338>

קומס, מ', גולן, מ', דולב, ט' ויובל, ד' (2004). נערות על המפה: מסגרת לפיתוח שירותים ותכניות לצרכים ייחודיים של נערות. בתוך ג' רהב, י' ווזנר, מ' שוורץ ונדר (עורכים), נוער בישראל 2004 (עמ' 191-206). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

רבינוביץ, מ' (2009). גיוס בני נוער עם נתונים ויכולת הסתגלות ברמה נמוכה ושירותם בצה"ל. ירושלים: הכנסת, מרכז המידע והמחקר.

רסנר, נ' וזעירא, ע' (2014). נערות במצבי מצוקה קשים: סקירת ספרות. ירושלים: מכון חרוב וקרן סבה.

שלום, י' (2012). "גיוס בר השגה" - מידע לרכזים ולמנהלים בתחום ההכנה לשירות משמעותי בצה"ל. ירושלים: מנהל חברה ונוער מחוז ירושלים ומפקדת תחום פיתוח ההדרכה, מחוז יהודה - מרחב מרכז.

שרר, מ' (1997). שירות מלא, חלקי ואי-גיוס בני שכבות חלשות לצה"ל - הבעיה והשלכותיה. חברה ורווחה, ז', 7-97.

שון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים, האוניברסיטה העברית: מאגנס.

Iskra, D., Trainor, S., Leithauser, M. & Wechsler Segal, M. (2000). Women's participation in Armed forces cross-nationality: Expanding Segal's model. *Current Sociology*, 50(5), 771-797.

Lev Ari, L. (2012). North Americans, Israelis, or Jews? The Ethnic Identity of Immigrants' Offspring", *Contemporary Jewry*, 32(3), 285-308.

Michailidou, A. (2014). Globalization, gender and higher education: Female cadets at the Hellenic military academy, 1992-2011. *Journal of Research in Gender Studies*, 4(1), 535-549